

**КОСТЕНКО Г. Ф.,
кандидат військових
наук, доцент**

*Дипломатична
академія України
при МЗС України*

Географія – це політика
Наполеон

Проблема оцінки геополітичних умов в інтересах виявлення тенденцій у їх розвитку не є новою. Однак у минулі часи геостратегічне середовище не характеризувалося такою складністю, невизначеністю і недетермінованістю як це ми маємо в даний час. Безліч наслідків з однієї причини практично виключають можливість підготовки необхідних вихідних даних для аналізу сучасних геополітичних ситуацій. Мета даної статті – пошук сучасних стійких тенденцій, що сформувалися в результаті історичної взаємодії країн і народів по реалізації своїх геополітичних інтересів на різних етапах свого розвитку.

Для досягнення цієї мети застосовано метод ретроспективного аналізу геополітичних систем міжнародних відносин. При цьому під геополітичними системами міжнародних відносин розуміється сукупність економічних, соціальних, політичних, культурних, воєнних

ГЕОПОЛІТИЧНІ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

і інших зв'язків між країнами і народами, дії яких визначаються їхнім географічним положенням і геостратегічними (економічними і воєнними) можливостями. Є підстави вважати, що саме вони на багато років уперед визначили геополітичні реалії дійсного часу і цілком можливо – майбутнього. Як хронологічні рамки таких систем – обрано європейські і глобальні конфлікти, під час яких держави і народи понесли значні втрати і відреагували на них виробленням принципово нових способів забезпечення своєї безпеки.

У якості вихідної, прийнята відома теза про те, що до кінця XVI в. у Європі вже широко була відома робота італійського мислителя і політика Нікколо Макіавеллі (1469-1527) “Государ” (1532 р.), у якій він виклав свої геополітичні погляди на приєднання нових земель мирними і воєнними засобами на підставі попередньої порівняльної оцінки реальної міці держав. Макіавеллі стверджував, що в основі розвитку суспільства лежать “матеріальний інтерес” і сила. Він висунув ідеї створення сильних національних держав і формування регіональних воєнно-політичних союзів.

Вестфальська геополітична система міжнародних відносин (1648-1814 рр.). Вестфальський мир 1648 р. завершив саму тривалу в історії Європи Тридцятилітню війну. Був укладений між “Священною римською імперією” і її союзниками, з одного боку, і Швецією, Францією і їхніми союзниками, з іншої сторони. Умови Вестфальського миру в першу чергу стосувалися територіальних змін у Європі, релігійних відносин і політичного устрою. Реакцією на значні людські втрати стало створення в Європі національних держав, що установили свої кордони з урахуванням мовної ознаки і географічних рубежів, закріплюючи тим розміри територій і чисельність населення.

У наступному відбулися події, що перетворили європейську історію у світову: різні за своєю міццю (розмірами території і чисельністю населення) держави продовжили традиційну боротьбу за домінування – за зони впливу і розподіл світу. За підсумками значної серії проведених воєн падає колишня велич Іспанії, Португалії, Голландії і Швеції. Центрами сили в Європі стають Англія, Пруссія, Росія і Франція.

Тобто, Вестфальська геополітична система міжнародних відносин на багато століть вперед визначила формування держав-націй. Різні за своєю міццю, вони як наслідок, визначили умови для виникнення геополітичної ситуації “центр сили – зона впливу”. Це у свою чергу сприяло розвитку країн до рівня імперій – виходу національних держав за межі своїх етнічних кордонів. Робилося це як правило з застосуванням збройної сили. Паралельно, у процесі європейської промислової революції, у цей період з'являється нова соціальна сила –

національна буржуазія. Володіючи величезними фінансовими ресурсами, вона прагне до влади і приводить на французький престол Наполеона, який намагається встановити світову гегемонію. У 1804-1814 р. проходять Наполеонівські війни. Однак прагнення перетворити Францію в центр сили морського геополітичного простору для Наполеона закінчилося нищівною поразкою.

Віденська геополітична система міжнародних відносин (1815-1918 рр.) Віденський міжнародний конгрес за результатами воєн коаліції європейських держав проти наполеонівської Франції проходив у Відні з вересня 1814 по червень 1815 р. Був скликаний з ініціативи держав-переможниць: Австрії, Англії, Пруссії і Росії. У результаті було відновлено багато міждержавних відносин, перервані наполеонівськими війнами, і зроблена спроба запобігання можливого завоювання Європи в майбутньому.

У цей період п'ятим американським президентом Дж. Монро проголошується перша офіційна геополітична доктрина США, націлена на встановлення гегемонії в західній півкулі. Особливу роль у цьому процесі зіграла "теорія морської сили", розроблена американським військовим істориком, контр-адміралом Альфредом Мехеном (1840-1914) у роботі "Вплив морської сили на історію 1660-1783 рр.". У цей же час з-під пера шведського вченого-географа і політика Юхана Челлена (1864-1922) виходить книга "Великі держави". У ній він викладає свою теорію геополітичного устрою Європи і доводить, що малі країни в залежності від географічного положення і розміру приречені на підпорядкування великим державам, що зобов'язані об'єднати їх у єдині "господарсько-політичні комплекси". Слідом за Ю. Челленом директор Лондонської школи економічних і політичних наук Халфорд Маккіндер (1861-1947) у роботі "Географічна основа історії" стверджує, що "згідно із законом географічної інерції" вихідним пунктом у долі країн і народів є географічне положення займаних ними територій. Цей закон він називає вічним, що не залежить від волі народів і підкреслює, що вплив географічних факторів на хід історичного розвитку буде постійно зростати.

Під впливом подібних геополітичних установок формується нове розміщення геостратегічних сил. Його основу визначає імперський принцип контролю географічного простору. Світовими центрами сили стають Австро-Угорська, Британська, Німецька, Османська і Російська імперії. Реалізація ними геополітичної тенденції "центр сили – зона впливу", з метою досягнення просторового домінування, здійснюється в нових, у край суперечливих умовах. І в Кримській війні 1853-1856 рр. проти Росії виступає фактично вся Європа, що приводить до зміни всієї системи міжнародних відносин.

У цей же час, умілим застосуванням досягнень промислової революції, канцлер Отто фон Бісмарк підсилює міць Німеччини і під її лідерством разом з Австро-Угорщиною й Італією створюється сильний воєнно-політичний Троїстий союз. Реакцією на нову геостратегічну ситуацію стає створення Англією, Росією і Францією не менш могутнього військово-політичного союзу – Троїстої згоди. Метою союзів стає переділ зон впливу і недопущення до цього переділу інших держав. Фактично Європа розділяється на дві конфронтуючі коаліції. Створення воєнно-політичних союзів державами в коаліції з імперіями, стає якісно новим принципом контролю географічного простору.

Держави-нації починають шукати нові форми свого безпечного існування і розвитку. Швейцарія повідомляє про свій повний нейтралітет, Норвегія відокремлюється від Швеції. Починається перша стадія розпаду Росії – від неї відокремлюються Фінляндія і Польща. На окремі держави розпадаються Австро-Угорська й Османська імперії. Матеріальною основою воєн цього періоду стає нарізна й автоматична зброя, що приводить до різкого збільшення втрат у воюючих арміях. З метою порятунку поранених і полонених Швейцарський підприємець Жан Анрі Дюнан (перший лауреат Нобелівської премії) засновує безпрецедентну організацію – Міжнародний Комітет Червоного Хреста і закладає основи міжнародного гуманітарного права. Згодом вони закріплюються у формі Гаазьких і Женевських конвенцій.

У підсумку, в період Віденської геополітичної системи міжнародних відносин тенденція “центр сили – зона впливу” досягає своєї максимально можливої реалізації: спочатку у формі створення могутніх поліетнічних імперій, а потім у формі агресивних воєнно-політичних союзів з їх участю. Захисною реакцією країн і народів стають відцентрові тенденції усередині імперій. Їхня дезінтеграція з повним зникненням з політичної карти світу, значне зменшення територій являє собою перший, початковий, етап розпаду держав. Створення основ міжнародного гуманітарного права стає для країн і народів першою глобальною цінністю. Однак запобігти новим значним військовим втратам населення світовому співтовариству не вдається.

Версальська геополітична система міжнародних відносин (1919-1945 р.). Версальський мирний договір офіційно завершив Першу світову війну. Був підписаний у Версалі (Франція) у 1919 р. державами-переможцями з однієї сторони (Англія, США, Франція, Японія й ін.) і Німеччиною, що капітулювала, з іншої. Договір (“безприкладний по нещадності до переможених”, як писали газети того часу) закріпив поразку Троїстого союзу і переділ світу. У результаті роз-

паду імперій з'явилася велика кількість слабких держав, які автори Версальської системи прагнули включити в зони свого впливу. Реакцією на величезні людські втрати в ході війни стало створення Ліги Націй з метою розвитку співробітництва між народами і гарантії світу безпеки.

Від імені Ліги Націй були поділені колонії Німеччини і Туреччини, а Росію передбачалося розділити на зони впливу: Кавказ – розглядалася як частина Туреччини; Середня Азія – як область інтересів Великобританії; у Сибіру і на Далекому Сході передбачалося створення дрібних держав. Для досягнення цієї мети 15 держав висадили війська в різних місцях Радянської Росії, використавши як привід громадянську війну, що почалася в країні. Вперше в історії воєн стався політична і стратегічна мета розчленувати коаліцією держав окрему могутню державу на ряд дрібних країн. Однак ця мета досягнута не була.

У наступному, із середини 30-х рр., ситуація в Європі й у світі стрімко міняється: Англія, США і Франція – підтверджують статус великих держав, а Японія – азіатського лідера; в Італії формується перший фашистський уряд; людство піддається першій світовій економічній кризі; у Німеччині приходять до влади фашисти і разом з Італією і Японією укладають Антиккомінтернівський пакт. Інтереси двох найбільших військово-політичних угруповань знову зіштовхуються в центрі Європи.

У цей період російський філософ Г. П. Федотов (1886-1951) у своєму історичному дослідженні “Чи буде існувати Росія?” (1929 р.) ставить під сумнів життєздатність і перспективу подальшого існування радянського суспільства тому, що воно “не бачить небезпеки, не вірить у неї”, а титульний етнос “глухий до небезпеки, що загрожує його національному буттю”. Одночасно полковник М.А. Дробов (1894-1938) у своїй монографії “Мала війна: партизанство і диверсії” (1931 р.) приходять до фундаментального висновку, що в майбутньому війни будуть носити партизано-диверсійний характер. Його висновок підтвердив полковник Е. Є. Месснер (1891-1974) у своїх дослідженнях “Лик сучасної війни”, “Заколот – ім'я третьої всесвітньої” і “Всесвітня мятежівина” (1957, 1960 і 1971 р.).

Отже, Версальська геополітична система міжнародних відносин, з одного боку, остаточно закріпила принцип створення могутніх воєнно-політичних союзів для реалізації країнами своїх інтересів. З іншого боку, в особі Ліги Націй, з метою забезпечення безпеки країн і народів, уперше було введено в міжнародну практику створення міжнародних систем безпеки. Міжнародне право одержало подальший розвиток, однак не настільки, щоб запобігти Другій світовій війні.

Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин (1945-1991 р.). У 1945 р. Англія, СРСР і США в Ялті і Потсдамі проводять свої чергові (після Тегерана) конференції по основному питанню – узгодження принципів зовнішньої політики стосовно Німеччини. Потсдамська система договорів зафіксувала новий баланс сил у Європі після перемоги над Німеччиною і її союзниками. А реакцією на величезні людські втрати у війні стає створення Організації Об'єднаних Націй (з урахуванням досвіду Ліги Націй) як глобальної й універсальної системи безпеки.

Теоретичною основою післявоєнної геостратегії західних країн стає промова У. Черчілля, виголошена 5 березня 1946 р. у Фултоні, а головними інструментами реалізації геополітичних інтересів США в Європі стає “План Маршалла” і створений у 1949 р. Північноатлантичний союз (НАТО). Утворення Організації Варшавського договору (1955 р.) завершує вихідне розміщення сил у післявоєнній Європі. Світ з багатополюсного стає біполярним: СРСР і його союзники представляють континентальну силу, а США і їхні союзники – морську силу. Створення і наступне протистояння двох могутніх військово-політичних союзів породило унікальне історичне явище – холодну війну, що стала якісно новим типом світової війни. Під впливом важких наслідків першої, другої і “холодної” світових воєн міжнародне співтовариство стало переходити у свій четвертий, якісно новий, стан – боротьбу за виживання. Це знаходить своє вираження в двох, протилежно спрямованих, глобальних тенденціях.

Перша. Почався розпад величезної колоніальної системи, супроводжуваний значною кількістю військових конфліктів. Темп вступу в ООН досягає 2,5 держави в рік. “Ланцюгова реакція” розпадів завершується зникненням з політичної карти світу колоніальної системи і групи федеративних держав – СРСР, ЧССР і СФРЮ.

Друга. Реакцією на небезпечне протиборство двох ядерних союзів і зростаючу кількість військових конфліктів стає формування регіональних і субрегіональних організацій з метою забезпечення регіональної стабільності і безпеки на основі економічного і культурного співробітництва відповідно до положень Статуту ООН. Вже в середині 80-х років у світі нараховувалося більш 1000 міждержавних організацій. Ведучі держави світу на регулярній основі беруть участь у роботі більш 100 організацій. Наприклад, Данія є членом 164 організацій; Франція – 155; Великобританія – 140; США – 122; Канада – 110; Японія – 106; Бразилія – 100.

Протиборство двох геополітичних полюсів сили за зони впливу визначило сутність і зміст Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин. Її характерною рисою стало балансування СРСР і

США між холодною і ядерною війнами. В цих умовах у діях численних етносів (що являються єдиними в природі носіями державності і самобутньої культури) проявилися дві стійкі тенденції – фрагментація по етнічній ознаці й інтеграція по культурній ознаці. Під їхнім впливом відбувається другий етап розпаду імперій на держави-нації. Саме в цей період формуються теоретично і закріплюються на практиці перші технології керованого розпаду однієї держави іншим у формі “керування власними геополітичними інтересами”.

Біловезька геополітична система міжнародних відносин (1991-2001 р.). Ялтинсько-Потсдамський світовий порядок був зруйнований у 1991 р. у результаті підписання Біловезьких угод про ліквідацію СРСР. З розпуском ОВД біполярна структура світу завершує своє існування. В особі США світове співтовариство здобуває єдиний центр сили глобального масштабу. Посилення американського домінування здійснюється на тлі дроблення федеративних, регіональних, поліетнічних і поліконфесійних держав на більш дрібні, що являє собою третій етап розпаду держав. При цьому право націй на самовизначення ввійшло в суперечність із правом держав на свою територіальну цілісність. Кількість неурегульованих військових конфліктів, що мали місце в 1991 р. (44), збільшується до 70. З них 28 пов’язані з розпадом держав, а 29 – з боротьбою за владу всередині країни. Військові конфлікти здобувають внутрішній характер і практично в усіх з них починають брати участь неконституційні (партизано-терористичні) формування.

Характерною ознакою третього етапу розпаду держав стає їхня дезінтеграція в одну, дві чи три стадії. У регіоні відповідальності ОБСЄ з’являються 22 нових, більш дрібних, держави, і значна кількість територій, що прийняли декларації про державний суверенітет, але не одержали міжнародного визнання. Кількість країн-членів ООН досягає 190. У той же час, з 1500 титульних етносів планети починають претендувати на власну державність не менш 550. Паралельно, невизнані державні утворення, створюють альтернативу ООН – Організацію Непрезентованих Народів (ОНН). Протягом 10 років кількість її членів досягає 60. Від України членами ОНН стають кримські татари і русини.

Таким чином, у Біловезьку геополітичну систему міжнародних відносин здійснений різкий перехід до глобального лідерства США як планетарного центру сили і поступовий перехід розпаду світової колоніальної системи в розпад федеративних, регіональних, поліетнічних і поліконфесійних держав. Їхня дезінтеграція в кілька стадій привела до різкого збільшення внутрішніх збройних конфліктів. Паралельно почалася перебудова світового порядку у формі посилення регіональних цивілізацій зі своїми серцевинними центрами сили.

Вашингтонська геополітична система міжнародних відносин (2001 р. – т.ч.). Стратегічні терористичні удари, нанесені невоєнними засобами 11 вересня 2001 р. ісламськими камікадзе по Вашингтону і Нью-Йорку, по-перше, підтвердили неефективність існуючої “концепції загроз” навіть для наймогутнішої держави світу, по-друге, довели, що сучасні держави остаточно втратили монополію на застосування сили. Проведений оперативний моніторинг дає підстави стверджувати, що в даний час у світі діють 104 неконституційні партизано-терористичні організації, що сучасним 188 урядовим арміям представляють серйозну альтернативу. Подальша за цим багатонаціональна контртерористична операція підтвердила прогноз Дробова-Месснера 1920-х рр. про партизано-терористичний характер воєн майбутнього. Побічно був також підтверджений прогноз Г. Федотова, що якщо суспільство “не вбачає небезпеки”, те воно стає нездатним опанувати адекватними діями по захисту свого “національного буття”.

Таким чином, Вашингтонська геополітична система міжнародних відносин уперше визначила необхідність створення гнучких ситуативних коаліцій держав, поза воєнно-політичними союзами, з метою боротьби з міжнародними терористичними організаціями. На практиці це перейшло в тривалий процес знищення інфраструктури партизано-терористичних організацій у всіх регіонах планети (за планом – на території 60 держав). А в теоретичному плані – на основі прогнозів, що підтвердилися, Федотова-Дробова-Месснера – почався переосмислений перехід від системи безпеки, побудованої на “концепції погроз”, до системи безпеки, створеній за схемою “виклик – погроза – небезпека – захист – безпека” при інтенсивному розвитку норм міжнародного права в області безпеки суспільства і держави.

Геополітичні системи міжнародних відносин, як на історичному подумі, виставили тенденції, що дозволяють зняти елементи невизначеності в сучасних геополітичних умовах.

Перша. Сучасний стан міжнародних і міжнаціональних відносин не дозволяє запобігти розпаду існуючих федеративних, регіональних, поліетнічних і поліконфесійних держав. Після розпаду імперій і колоніальної системи продовжується третій етап розпаду держав. Серцевинні держави регіонів зацікавлені в дробленні країн регіону на більш дрібні, тому що при цьому підсилюється їх домінуюча роль як центрів сили. Розпад держав здійснюється по чотирьох основних сценаріях – конституційним мирним шляхом (ЧССР), конституційним шляхом із плануванням майбутнього розпаду (СРЮ), конституційним шляхом з наступним конфліктом (Ефіопія/Еритрея), у ході збройного конфлікту (СФРЮ).

Друга. Сучасна система міжнародних відносин являє собою дві автономні різновеликі підсистеми – першу підтримують держави, виз

нані міжнародним співтовариством, другу – непрезентовані держави і народи. В міру збільшення кількості невизнаних держав питання їхнього визнання міжнародним співтовариством перестає для них бути актуальним: договори й угоди укладені між невизнаними державами дозволяють їм реалізовувати свої інтереси.

Третя. Структура інститутів світового співтовариства здобуває чотириярусну модель. У першому ярусі розташовуються держави-нації, кількість яких постійно зростає. В другому ярусі розмістилися субрегіональні організації, що у визначеній ситуації розпадаються на більш дрібні з метою підвищення ефективності проведеної політики безпеки. На третьому ярусі знаходяться регіональні організації, що постійно розширюють зону своєї відповідальності з метою участі частиною своїх держав в інших регіональних організаціях. Четвертий ярус займають глобальні організації, посилення яких здійснюється на основі розвитку норм міжнародного права.

Четверта. Спрямованість політики безпеки країн і народів має яскраво виражений вертикальний вектор. Сучасні держави реалізують свої національні інтереси шляхом участі в субрегіональних, регіональних і глобальних наднаціональних організаціях.

П'ята. У процесі зміни геополітичних систем міжнародних відносин не відбувається відновлення системи воєнно-політичних поглядів, що постійно приводить світ до кризових явищ. Кількість збройних конфліктів, що знаходяться в стадії врегулювання і збройного протиборства, досягло величини, яка не мала місця в історії ХХ ст., що дає підставу говорити про наявність у даний час третьої світової війни в "тліючому режимі". Сучасні держави втратили монополію на застосування збройної сили. Кількість неконституційних партизано-терористичних організацій перевищила першу сотню і при збереженні темпів їхнього формування може досягти кількості урядових армій. Цілком підтвердився прогноз про перехід людства до несиметричних (партизано-терористичних) війн.

Надійшла до редакції 04.03.2002